Літературний

ТЕРНОПІЛЬ

Літературно-мистецький і громадсько-політичний часопис

Заснований у січні 1991 р.

Видано за фінансової підтримки Тернопільських обласної адміністрації, обласної та міської рад

Число 2 (79) Червень 2019 р.

Спільний проект Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка, Тернопільської обласної організації Національної спілки письменників України і видавничого дому "Вільне життя плюс"

Редакційна рада:

Богдан Андрушків

Олександр Астаф'єв
(м. Київ)

Ігор Гуцал

Леся Коковська-Романчук
(заступник головного редактора)

Ліля Костишин
(заступник головного редактора)

Іван Крупський

Богдан Мельничук
(головний редактор)

Ярослав Омелян

Михайло Ониськів

Петро Перебийніс
(м. Київ)

Наталія Поплавська

Олександр Смик

Богдан Ткачик

Микола Ткачук

Ігор Фарина

Петро Федоришин

В'ячеслав Хім'як

ЗМІСТ

Вітаємо!
ПРО ВИБОРИ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ 2
Ювілеї
Дарія ЧУБАТА. ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСНІЙ ПИСЬМЕННИЦЬКІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ – 35 3
Богдан МЕЛЬНИЧУК. ТРИКВІТТЯ ВІТАНЬ 4
Богдан СМОЛЯК. ВЗІРЕЦЬ ДОЛУЧЕННЯ ДО ФРАНКОВОГО ЧИНУ 5
Золота сурма: поезія
Богдан ЧЕПУРКО. КАРБИ НА МІСЦЕВОСТІ 7
Євген СОЛОНИНКО. "ОТАК І ВМРЕМО ПООДИНЦІ..." 24
Два погляди на одну книжку
Віктор ПАЛИНСЬКИЙ. ПОЛЮВАЛЬНИК ЗА ВІДЛУННЯМИ ЗМІНЕНОЇ СВІДОМОСТІ 19
Ігор ФАРИНА. БЕНТЕЖНЕ СЛОВО ПРО РІДНИЗНУ ДУШІ 22
Дебют у нас
Павло МУЛЯРЧУК. "ЛЮБЛЮ ТЕБЕ НАД ВСЕ, КОХАНА..." 26
Соломія МАРДАРОВИЧ. "...КОЛИ Я ЗАХОТІЛА ПОЛЕТІТИ" 31
Мала проза
Василина ВОВЧАНСЬКА. ІЗ МАЙБУТНЬОЇ КНИЖКИ 35
Анна-Віталія ПАЛІЙ. ПІВНІЧНИЙ ВІТЕР; БАГАТА СМЕРТЬ; МІЖ ЦЕРКВОЮ ОЛЬГИ І ЄЛИЗАВЕТИ ТА ПАМ'ЯТНИКОМ БАНДЕРІ; АНГЕЛИ У ДОРОЗІ; ПРО ЧОТИРЬОХ ПОДОРОЖНІХ 39
Данило СИВИЦЬКИЙ. НОКТЮРН 48
Орест БЕРЕЗОВСЬКИЙ. ІЗ МАЙБУТНЬОЇ КНИЖКИ 58
Петро ЯЩУК. ЖИТТЯ 93
Велика проза: першодрук
Людмила ГИЧКО, Володимир ГРИНЕЧКО. ЗАКОХАНІ В МІСЯЧНОМУ СЯЙВІ... 68
Драматургія
Іван ГУЛЕЙ. ДІВЧИНА З ЛЕГЕНДИ 77
Із блокнота письменника
Валентина СЕМЕНЯК. 1. ПРОКЛИНАЮЧИ

Вітаємо!

Про вибори Президента України

21 квітня відбулися вибори Президента України. Уже станом на вівторок, 23 квітня, Центральна виборча комісія опрацювала 100 % протоколів. За підрахунками переміг Володимир Зеленський, набравши 73,22 % голосів; за Петра Порошенка проголосували 24,45 % виборців.

На Тернопільщині, за даними ЦВК, на президентських виборах 2019 року голосували 519 тисяч 536 громадян.

Згідно із даними ЦВК, перемогу на перегонах в області здобув Володимир Зеленський, який отримав 50,43 % голосів виборців. За Петра Порошенка проголосували 46,64 % жителів краю.

49,33 % голосів в окрузі № 163 (центр – Тернопіль) набрав Петро Порошенко. Володимир Зеленський отримав 46,85 % голосів виборців.

На окрузі № 164 з центром у Збаражі Володимир Зеленський отримав 56,05 %, а Петро Порошенко – 41,24 %.

Петро Порошенко отримав 51,7 % голосів виборців на окрузі № 165 (центр – Зборів), Володимир Зеленський – 45,36 %.

На окрузі № 166 (центр – Теребовля) перемогу отримав Володимир Зеленський із 51,17 % голосів, Петро Порошенко отримав 46,25 %.

На окрузі № 167 (центр – Чортків) перемогу отримав Володимир Зеленський із 53,64% голосів, Петра Порошенка підтримали 43,81 % видорців.

Наша область, по суті, розділилась у політичних симпатіях навпіл. А 2,55 % виборців проголосували проти обох кандидатів.

Із такою вражаючою перевагою, як Володимир Зеленський, в Україні ще не приходив до влади жодний Президент. Час покаже, чи виправдає новообраний очільник держави сподівання своїх прихильників.

ІНШИХ, ПРИРІКАЄШ НА БІДУ СІМ СВОЇХ МАЙБУТНІХ ПОКОЛІНЬ; 2. ЯК РАДІО У МОЄМУ ЖИТТІ МАЛО ЕФЕКТ "БІМБИ"; 3. ВИЯВЛЯЄТЬСЯ, ТАРАС ШЕВЧЕНКО "ЗАПОВІТУ" НІКОЛИ НЕ ПИСАВ; 4. У МОЄМУ ДИТИНСТВІ БУЛИ СОНЯШНИКОВІ ДЖУНГЛІ ТА БДЖОЛИ ДІДА ЯКОВА; 5. ПРО "КАПІТАЛ", МОПАССАНА І... ТЕПЛІ КНИЖКИ; 6. ТАЄМНИЦІ ЗАГУБЛЕНОГО МІСТА ВІДКРИВАЄ "ГАЛАТИГА" 82

Незабутні

Валентина СЕМЕНЯК. "А ВИ ЛЮБІТЬ. ЛЮБІТЬ..." 91

Літературна критика

Левко РІЗНИК. ПИЛЬНИЙ ГОСПОДАР ТЕКСТІВ 99

Василина ВОВЧАНСЬКА. Її СИЛА – СЛОВО ... 103

Ігор ФАРИНА. ПОТРІБНЕ СЛОВО ЗНАЙТИ НЕЛЕГКО 105

Ігор ФАРИНА. ЄДНІСТЬ ДОРОСЛОГО І ДИТЯЧОГО ДУМАНЬ 108

Фестиваль-гуморина

Дарина КОЛОСОК. "ВІД ВУХА – ДО ВУХА" .. 107

Краєзнавство

Тетяна ДІГАЙ. ІСТОРІЯ НЕ ВМИРАЄ 110

Виставки

Валентина СЕМЕНЯК. ВЕРНІСАЖ ЄВГЕНА ШПАКА 113

Прочитане

Василина ВОВЧАНСЬКА, Богдан МЕЛЬНИЧУК. ДОЛІ Й ПОЛІТИКА: ПОЗИЦІЯ ТА ДІЇ 114

Поличка бібліофіла

Валентина ГАЇВСЬКА. НАУКА ПАТРІОТИЗМУ ВІД ЛЕСІ ЛЮБАРСЬКОЇ 119

Публіцистика

Арсен ПАЛАМАР. УКРАЇНЦІ – СИРОВИННИЙ ДОДАТОК ДО НАРОДІВ ЄВРОПИ 120

Доповнюючи ТЕС

Зоряна МУРАШКА. ТЕРНОПІЛЬСЬКА СТЕЖИНА "КНЯЗЯ РОСИ" 130

Художник номера

1. НЕЗВИЧАЙНИЙ ГРІШНИК І ПОЕТ ВІД БОГА *(Богдан ТКАЧИК)* 134
2. МИХАЙЛО ЛЕВИЦЬКИЙ: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА *(Мирон НЕСТЕРЧУК)* 137
3. ТРАФУНКИ З МИХАЙЛОМ ЛЕВИЦЬКИМ *(Андрій ГРУЩАК)* 140

Духовні обереги

о. д-р Василь ПОГОРЕЦЬКИЙ. І ГОРЕ, І РАДІСТЬ... 146

Театр

Людмила ВАНЮГА. ТО СКІЛЬКИ Ж РОКІВ ШЕВЧЕНКІВЦЯМ? 153

Незабутнє

Ждан ТИХОСТУП. СТЕЖКАМИ ЛІТА І ЗИМИ .. 158

... і насамкінець

"ЕКСЛІБРИСИ ПАМ'ЯТИ"–3 172

На обкладинці:

1 стор. *– Михайло ЛЕВИЦЬКИЙ. Фрагмент акварелі "Волинь" (із правого боку; 1988 р.);*

4 стор. *– Михайло ЛЕВИЦЬКИЙ. Катедральний собор у Тернополі (акварель; 1987 р.).*

Людмила ВАНЮГА – доцент кафедри театрального мистецтва Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, кандидат мистецтвознавства, заслужений діяч мистецтв України.

То скільки ж років Шевченківцям?

Формування ідентифікаційної парадигми Тернопільського академічного обласного українського драматичного театру імені Т. Г. Шевченка як засіб збереження генетичної, історичної та культурної пам'яті

Театр як соціокультурна інституція не привертає повною мірою достатньої уваги театрознавців та культурологів. Висвітленню історії обласних українських театрів також присвячено обмаль праць, та й ті не завжди готують театрознавці чи культурологи, а тому такі публікації нерідко є публіцистичними чи науково-популярними. Окремі наукові праці щодо діяльності того чи іншого театру стосуються переважно історичного аспекту, побіжного аналізу вистав, характеристики окремих митців. Не враховують достатньою мірою регіональну специфіку діяльності театрів. Тому актуальним буде дослідити й охарактеризувати саме регіональні особливості виникнення та функціонування театрів і показати їх вплив на загальнонаціональний стан розвитку культури й мистецтва в Україні.

Спроби простежити розвиток історії театральної справи на Тернопільщині здійснили П. Медведик, В. Миськів, Н. Іванко, уклавши бібліографічний покажчик "Театральна Тернопільщина" [7]. Дослідження регіональних особливостей театру містяться у комплексних історико-краєзнавчих дослідженнях: І. Дуди "Теронопіль. 1540–1944. Історико-краєзнавча хроніка" [2], Л. Бойцун "Тернопіль у плині літ: "Історико-краєзнавчі замальовки" [1]. Багато змістовної інформації про Тернопільський драмтеатр міститься у книзі В. Собуцької та Г. Садовської "Два пера – одна любов" [6]. Питання національної ідентичності розглядали Н. Макаренко [4] і Т. Потапчук [5].

Мета статті – сформувати та обґрунтувати ідентифікаційну парадигму Тернопільського академічного обласного українського драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка.

Термін "ідентичність" походить від середньолатинського "identicus" – однаковий, тотожний. Таким чином, "ідентичність" у перекладі означає "тотожність". Т. Потапчук вважає, що "ідентичність – це збереження і підтримка особистістю власної цілісності, тотожності, нерозривності історії свого життя, а також стійкий образ "Я", усвідомлення у собі певних особистісних якостей, індивідуально-типологічних особливостей, рис характеру, способів поведінки, які визнаються своїми, достовірними" [5]. Водночас "національна ідентичність – це синтетичний феномен, що інтегрує у собі різні аспекти соціо-лінгво-етно-культурної ідентичності людей у контексті їхньої приналежності до певної історичної спільноти" [4, с. 189], а "регіональний вираз національної ідентичності має коріння в процесах взаємодії, взаємовпливу та часом конфлікту регіональних ідентичностей, які сформувалися істо-

Трупа Тернопільських театральних вечорів. 1916 рік.

рично, під впливом певних соціально-економічних та політичних обставин, а також були детерміновані специфічними геополітичними умовами України" [4, с. 195].

Після проголошення державної незалежності питання національної самоідентифікації стало одним із найважливіших. "Особливості української національної ідентичності пов'язані з державними, а точніше бездержавницькими традиціями українського народу, процесами денаціоналізації етнічних українців, регіональними, економічними, соціально-політичними, мовними й іншими відмінностями" [4, с. 188]. Сучасний стан розвитку характерний кризою ідентичності. Відсутність державної політики, спрямованої на відновлення історичної пам'яті, відсутність спільного пантеону героїв, єдиної позиції щодо деяких історичних подій призвели до формування регіональних ідентичностей. "Зокрема в сучасній Україні чітко простежується розкол і диференціація в суспільстві власне по лінії соціальної (колективної) пам'яті. І справа не стільки в тому, що радянське минуле по-різному відклалося в свідомості сучасних громадян України, скільки у вступі в гру більш глибинних історичних та ідентифікаційних ресурсів, пов'язаних з відмінним історичним досвідом населення різних частин України і відповідної політики, яку проводили щодо українського населення у попередні часи" [3].

Українське суспільство залишається заручником радянсько-імперської ідентичності, насаджуваної протягом десятиліть. Власне, вона намагалася сформувати у свідомості українців цілком матеріалістичний світогляд, починала їхній історичний відлік від так званої Великої Жовтневої соціалістичної революції, визнавала єдино правильним методом творчості соціалістичний реалізм, а родовід Тернопільського академічного обласного українського драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка починала не від якихось сумнівних, із більшовицького погляду, галицьких театрів, а від створеного за радянської влади Охтирського робітничо-селянського театру. Враховуючи, що історична пам'ять "є не історією чи історичним знанням, а передусім властивістю соціальної групи чи спільноти шукати обґрунтування свого існування та "інакшості" [3], у статті використано відповідний науковий інструментарій для визначення ґенези театру, а отже, і його "паспорта".

За радянських часів започаткувалася традиція відзначення ювілейних дат Тернопільського академічного обласного українського драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка, починаючи відлік з 1930 року, тобто від дати утворення Охтирського пересувного робітничо-селянського театру. Таким чином, було свідомо віддано перевагу одній з двох основних ідентифікаційних гілок родового дерева театру, а саме так званій охтирській гілці. Натомість інша гілка – галицька сягає:

а) найглибше – до "Тернопільських театральних вечорів" (1915 р.);

б) затим до початків діяльності (1920-ті рр.) трьох мандрівних галицьких театрів: Театру ім. М. Садовського під керівництвом І. Карабіневича, Українського народного театру "Промінь" під орудою М. Комаровського, Драматично-опереткового театру Б. Сарамаги;

в) нарешті до Державного обласного українського драматичного театру ім. І. Франка, сформованого у 1939 р. на основі згаданих трьох мандрівних колективів.

Отже, галицька ідентифікаційна родова гілка була свідомо "відрубана", так само, як від "розлогого дерева" української культури було свідомо "відрубано" засновника "Тернопільських театральних вечорів" і реформатора українського театру Леся Курбаса, засновника Українського народного театру ім. М. Садовського П. Карабіневича, репресованого напередодні війни, засновника Українського народного театру "Промінь" і керівника післявоєнного Тернопільського обласного українського музично-драматичного театру ім. І. Франка М. Комаровського, якому дивом удалося уникнути арешту, а також тих митців, які працювали в театрі під час німецької окупації. Таким чином, пролетарська, робітничо-колгоспна родова гілка виявилася визначальною щодо генези театру, а "буржуазно-націоналістична" галицька – мала поступово "засохнути". Із цією метою спочатку знизили статус обласного театру до рівня Чортківського міського театру ім. І. Франка, а у 1948 р. його ліквідували. Непростимий "гріх" цього театру перед радянською владою полягав у тому, що частина його колективу працювала в театрі за часів німецької окупації. Натомість факт автоматичного перенесення імені Т. Г. Шевченка від Охтирського драматичного театру до нинішнього обласного театру в Тернополі не може бути аргументом на користь охтирської родової гілки.

Ці проблеми стосуються не лише Тернопільського академічного обласного українського драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка, а й українського театру, а в глобальному вимірі – української нації та української держави як форми життєдіяльності нації. За майже тридцятирічну діяльність театру в умовах незалежності у цьому напрямку зроблено дуже мало. Власне ніхто не артикулював наявність цієї проблеми, яка має важливе значення для визначення стратегії розвитку театру.

Отож, пропонуємо чотири моделі самоідентифікації театру:

Перша модель передбачає повернення до своїх галицьких витоків у 1915 році. Саме цього року Лесь Курбас утворив у Тернополі перший стаціонарний український театр "Тернопільські театральні вечори". Теперішній театр пов'язаний з театром Леся Курбаса, завдяки творчій праці його учнів та однодумців. Цей варіант не бездоганний, оскільки нема прямої послідовності між театром "Тернопільські театральні вечори" і трьома галицьким театрами, на основі яких у 1939 р. в Тернополі створено професійний театр. Після самоліквідації "Тернопільських театральних вечорів" у 1917 р. відбувалися тільки поодинокі "спалахи" то "Українського театру", то "Нового Львівського театру", то "Драматичного театру" – першого українського радянського театру в Тернополі, що діяв з липня до вересня 1920 року.

Однак проблема самоідентифікації пов'язана не лише з об'єктивними, а й суб'єктивними факторами, навіть метафізичними чи трансцедентальними. Це погляд не тільки назад – до витоків, а й уперед – до стратегічних аспектів розвитку. У разі прийняття цього варіанта самоідентифікації, було б доцільно змінити й назву театру. Безперечно, що в такому разі театр має носити назву засновника першого стаціонарного театру в Тернополі і реформатора українського театру Леся Курбаса. Це зобов'яже взяти за основу творчої діяльності театру систему театральних поглядів Леся Курбаса, хоча вона цілісно й не викладена. Тож театр, як той корабель, назвавшись ім'ям реформатора і напнувши вітрила у вигляді його випробуваної театральної системи, має шанс здолати підводні рифи тихого українського театрального ставу і вийти у бурхливий світовий океан театральної культури. Тож у 2020 р. театр відзначив би свій 125-річний ювілей. Цю тезу починають підтримувати деякі прихильники театру. Так, В. Собуцька в одній зі статей зазначила, що "за радянським літочисленням нашому театрові 75, а за українським – 90!" [6, с. 163].

Друга модель є науково обґрунтованішою, цілком логічною і теж передбачає повернення до галицьких витоків. Оскільки мандрівний театр під орудою П. Карабіне-

вича постав у 1924 р., то, відповідно, цей рік можна було б вважати за точку відліку для досліджуваного театру. Важливо зазначити, що театр П. Карабіневича під назвою Український Подільський театр почав у 1929 р. працювати як стаціонарний театр у Тернополі, а згодом прибрав назву Український народний театр ім. М. Садовського. До того ж, П. Карабіневич, який розпочав свою діяльність у 1919 р. саме у Державному театрі Української Народної Республіки під орудою М. Садовського, є тим "ланцюжком", який єднає корифея українського театру з Тернопільським академічним обласним українським драматичним театром ім. Т. Г. Шевченка. У разі прийняття другого варіанта самоідентифікації театру 2019 року слід було б відзначити 95-річний ювілей .

Третя модель є так само науково обґрунтованою, цілком логічною і знову ж таки передбачає повернення до галицьких витоків, точніше до галицько-радянських. Мова про створений у жовтні 1939 р. Державний обласний український драматичний театр ім. І. Франка у Тернополі. Більшовицький тоталітарний режим безпідставно ліквідував цей театр у 1948 р., пам'ятаючи про його непростимий "гріх", пов'язаний з діяльністю колективу під час німецької окупації. Тож узявши за точку відліку 1939 р., ми здійснимо своєрідну реабілітацію цього незаслужено забутого театру. В цьому разі слід було б повернути театрові його першу назву – імені Івана Франка. При театрові могли б: діяти лабораторія досліджень театральної спадщини І. Франка, проводити відповідні конференції, симпозіуми, "круглі столи". За прийняття третього варіанта самоідентифікації театр у 2019 р. мав би повторно відзначити своє 80-річчя. Жодної трагедії у цьому нема, оскільки інколи варто повертатися до певних дат, щоб по-новому їх осмислити. У такому випадку "помолодшання" театру на 9 років, порівняно з наявною практикою, означатиме насамперед його змужніння і самовизначення.

Нарешті, ***четверта модель*** передбачає залишити все без змін. Тобто погодитись із нинішньою практикою взяття за точку відліку 1930 р., коли було утворено Охтирський робітничо-селянський театр, який у результаті трансформацій перетворився у Тернопільський академічний обласний український драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка. Така позиція свідчитиме про нехтування галицьким періодом розвитку театру та цілковитою згодою з нав'язаною з волі більшовицького режиму традицією бачити свої витоки лише у згаданому робітничо-селянському театрі. Сповідування цього варіанта самоідентифікації теж означатиме відповідну позицію.

Отже, проаналізувавши історичні віхи розвитку Тернопільського академічного обласного українського драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка, варто запропонувати чотири варіанти самоідентифікації, а значить, і чотири моделі можливого розвитку театру. Для наочності дамо згаданим моделям відповідні назви:

– перша модель – "курбасівська" (реформаторська);

Театр імені М. Садовського, режисер П. Карабіневич. 1931рік.

Колектив акторів Охтирського державного театру Р. К. 10 років свого існування. 1940 рік

– друга модель – "корифеїв українського театру" (традиційна);
– третя модель – "галицько-радянська" (традиційно-соцреалістична);
– четверта модель – "робітничо-селянська" (соцреалістична).

Однак не унеможливлюємо й певне коригування згаданих ідеальних моделей. Наприклад, назву театру можна залишити без змін. Якщо ми дотримуватимемося першої моделі, то збільшимо життя театру в минулому на 15 років, якщо другої – на 6 років. У разі прийняття третьої моделі театр помолодшає на 9 років, і, нарешті, четверта модель залишить його вік без змін. Ще за радянських часів було реалізовано саме четверту модель – "робітничо-селянську", яка діє донині. На нашу думку, галицька родова гілка, незалежно від обраного варіанту, має стати пріоритетною, що свідчитиме про спадкоємність, відновлення історичної пам'яті та справедливості.

Незалежно від того, який ідентифікаційний варіант буде втілено в життя, для Тернопільського академічного обласного українського драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка важливі як західна, так і східна родові гілки, які свідчать про непросту, глибоку історію і соборність театру. Обгрунтування дослідження полягає не в тому, щоби віддати пріоритет саме галицькій регіональній ідентичності, а в тому, щоб відновити історичну пам'ять театру. Саме тому наголошуємо водночас на соборницькій ідентичності театру як спільного дітища західного та східного українства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойцун Л. Тернопіль у плині літ. Історико-краєзнавчі замальовки / Любомира Бойцун. – Тернопіль : Джура, 2003. – 392 с.

2. Дуда І. "Тернопіль. 1540–1944. Історико-краєзнавча хроніка" / І. Дуда. – Тернопіль : Навчальна книга–Богдан, 2010. – Частина 1. – 296 с.

3. Зашкільняк Л. О. Історична пам'ять та історіографія: методологічні аспекти взаємодії / Л. О. Зашкільняк. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Ntip/2012_2/zashkiln.pdf

4. Макаренко Н. Ю. Національна ідентичність: особливості формування / Н. Ю. Макаренко // Збірник наукових праць "Політологічні студії". – 2010. – Вип. 1. – С. 188–196. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpps/2010_1/5_3.pdf

5. Потапчук Т. В. Ідентичність: аналіз поняття. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Tmpvd/2011_1/10.PDF

6. Собуцька В. Театр – життя ти наше, радість і печаль / Влада Собуцька, Галина Садовська // Два пера – одна любов. – Тернопіль : Збруч, 2007 – С. 161–164.

7. Театральна Тернопільщина. Бібліографічний покажчик / укл. : П. К. Медведик, В. Я. Миськів, Н. К. Іванко. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2001. – 264 с.